

I. SISSEJUHATUS

1. Terminoloogia

Termin *vellerism* on **Archer Taylori** loodud. Enne seda oli käigus saksakeelseid termineid, nagu *Beispielspruchwort*, *Zitatenspruchwort*, *apologisches Sprichwort*, *Sagwort*.

Soome keeles on vahepeal mõnevõrra juurdunud **Matti Kuusi** pakutud terminid *sanoi-sananpars*i ja *sanomus*.

2. Ainestik

Põhifondiks on olnud 1930-ndate aastate maakondade kogumisvõistluse tulemused — Sanakirjasäätiö u. 1 425 000 vanasõna ja kõnekäändu.

Soomest on valitud 80 polügonkihelkonda, enam-vähem ühtlaselt üle maa, ning igast võetud umbropsi 1000 ütlust. Nende hulka sattus *summa summarum* 5741 vellerismi.

Lisaks kasutati vanemat ainekogumist SKS-i rahvaluulearhiivi kogudest (kokku 5454 vellerismi) ning mõnesid muid materjale.

Järviö-Nieminen arutab veel ainestiku statistilise representatiivsuse probleemi, mis johtub ka sellest, et kihelkonnad pole aine hulga ja kogujate arvu poolest võrdsed, ning mainib muuseas ka seika, millest meil on teisel juba juttu olnud: kui kihelkonnast on olnud saatjaid rohkem, siis on ka nende poolt üleskirjutatud materjali stereotüüpisuse keskel läbi kõrgem, st. nende ainekogumised on suhteliselt triviaalsem, kui aga saatjaid on vähem, on igaüks neist püüdnud oma teadmuse ammendamalt tühjaks pumbata. Järviö-Nieminen loodab siiski, et suuremas materjalis juhuslikkused tasanduvad (nagu see ilmselt tõesti ongi).

Võidakse ka väita, et kogumisvõistluses osalenud tunnevad vellerismide keskmisest paremini, st. töö ei peegelda ehk õigesti vellerismide tundmise läbilõiketaset. Kuid folkloristlikus praktikas on alati ja edukalt kasutatud just heade folklooritundjate kogutud ainekogumist; pigem on tõenäoline, et just mingi väga "puhtstatistiline" kogumisviis annaks kokkuvõttes küllalt lahja tulemuse.

Võidakse ka kahelda, kas kõik vaadeldavad ütlused on traditsioonilised ja kas nad kõik on ikka vellerismid. Kuid esiteks otsustab ainult ütluse funktsioon kõnes selle, kas tegu on vellerismi või millegi muuga, ning teiseks on kindlasti olemas piiratud levikuga mikrotraditsiooni ning sedagi poleks õige vaatlusest välja jätta.

3. Materjali korraldamispõhimõtted

Põhimaterjal (töö lõpul paiknevas lisas) on järjestatud ütleja järgi: nt. kas ütlejaks on kurat või mütoloogiline olend või mõni loom või inimene (ja kui inimene, siis kas see inimene on spetsifitseeritud pärisnimega või ea, soo, ameti jm. järgi) jne.

Vaid paarsada kõige tooremat roppust on ainenimistust välja jäetud, kuid statistikaisse on needki sisse arvestatud.

Nimetatakse veel muid tehnilisi detaile.

4. Uurimisprobleem

Küsimused, millele töös tahetakse vastust leida, on sellised:

- 1) millal ja kuidas vellerismid on saanud Soome?
- 2) kui üldtuntud nad Soomes on?

3) millised on sellele ütluseliigile loomuomased tunnused?

4) milline on vellerismi asend soome rahvaluules?

II. RAHVUSVAHELISE VELLERISMITRADITSIOONI ÜLEVAADE

1. Antiikvellerismid

Neid pole teada kahtkümmendki (toob näiteid Taylorilt, mida oleme teisel refereerinud).

Friedrich Seiler arvab sellest hoolimata, et vellerismitraditsioon pärineb järjepidevana antiigist (Järviö-Nieminen ei usu seda juttu).

2. Keskaja vellerismid

Keskajast on Seiler leidnud vaid 6 vellerismi, Taylor mõnevõrra rohkem. Taylor ei usu antiigist pärimist ja leiab just saksa ja naabermaade vellerismidest nimelt kohalikku koloriiti.

Meenutatakse ka Taylori arvamust, et vellerismid võidi keskaja kirjapanekuist lihtsalt suurelt jaolt välja jätta, kuna nad ei vastanud toonase moraali mõõdupuudele.

3. 1500-ndad aastad

Humanismi sünniga Saksas algab vellerismide sissetung trükiallikaisse. Seiler arvab, et see on antiikvellerismide uuestisünd eelkõige õpetatud ringkondade kaudu, kuid pigem on õigus Tayloril, kui ta oletab, et vellerismid olid seni trükiallikaist lihtsalt välja tõrjutud.

Ka Itaalias on 16. sajand olnud vellerismide kuldajastu. **Charles Speroni** arvab, et vellerismide harrastus ise oli juba varasemgi, kuid renessansi komöödiad ja burleskikirjandus löid neile soodsa esiletulekupinnase.

Üldse peetakse 16. sajandit ajaks, mil vellerismid sooritasid läbimurde rahvatraditsioonist endast kogujate ja uurijate vaatepiiri, ning neid sugeneb üha enam ka kogumikesse.

Vellerismide algupärast tervikuna pole senini täit selgust. Kuna ka nt. Põhjamaadest on vellerismide üleskirjutusi juba isegi 12. sajandist, siis on tõenäoline, et nähtus ise oli vanem ja laiem kui mälestised lasevad arvata — lihtsalt neist jäi ülalmainitud jm. põhjustel vähe kirjalikke jälgi.

4. Vellerismide levik

Taylor on esimesena püüdnud sellest ülevaadet anda. Ta arvas, et vellerismid on omased Saksale, Skandinaaviale, Inglismaale ja Ameerikale, seevastu romaani maades, aga ka Šveitsis ja Lõuna-Saksamaal on neid tuntud märksa vähem.

See Taylori väide ilmselt puudutas mõnede maade uurijate enesetunnet ning raamatu *“The Proverb”* (1931) ilmumise järel tekkis nt. Itaalias, Prantsusmaal ja Hispaanias omamoodi vellerismiuurimuste laine.

Järviö-Nieminen tõdeb, et küsimus on jätkuvasti ebaselge: miks nt. Eestis vellerism ei saanud soosingut, kuigi eesti kultuuris üldiselt on hästigi palju saksa ja rootsi mõjusid. Ka slaavi rahvaste vellerismid on seni täiesti kündmata sööt.

III. VANAD SOOME ÜTLUSTEKOGUMIKUD

1. Üks arvustus

Kaarle Aksel Gottlund on a. 1831 kritiseerinud rootsi vanasõnu (ttodud näidete hulgas on ka vellerisme), mis olevat ülimalt toored, lõikavat kõrva jne. Soome omad olevat palju aatelisemad, õpetlikumad jne. Võib-olla seletub see arvamus ka sellega, et Gottlund oli ise Ida-Soomest pärit mees ja vellerismid olid ta huumoritundele seetõttu võõrad.

2. Vanim soome vanasõnakogumik

Selleks on **Henrik Florinuse** "*Wanhain Suomalaisten Tawaliset ja Suloiset Sananlascut*" (1702) ja see ei sisalda õieti ühtki vellerismi, või kui, siis ehk ainult

Suuni itki sydämen nauroi / cosca cuoli Cumpanini / waipui waippani alainen,
millel on tõepoolest ka vellerismivormilisi järeltulijaid.

Florinuse näide on tähelepandav ka sellepoolet, et siin on üheskoos vana kalevalavorm kui ka suhteliselt uuem *sanoi*-vorm. Selliseid näiteid on Soomest tervikuna üles kirjutatud üsna vähe. Veel tuleb Florinusel ette 5 tüüpi, mis temal EI OLE vellerismivormis, kuid millest on hilisemaid vellerismivormilisi üleskirjutusi.

Ju siis ehk oli Florinuse ajal *sanoi*-vorm Soomes veel nii kodunemata, et seda ei tajutud ütlusse kuuluva komponendina. Võiks seega oletada, et vellerismivormel on tulnud Soome juba 17. sajandil, kuid kogujad ei tajunud seda veel ütlusse kuuluva püsiosisena.

Ka see üldseik, et vellerismide liiga lopsakas sõnastus ja võllahuumor põhjustasid nende väljajätmist kogumikest, võis Soomegi puhul paika pidada, sest nagu mujal, nii ka Soomes olid vanemate vanasõnakogumike autorid valdavalt vaimulikud ja vellerismid ei vastanud nende didaktilistele kriteeriumidele.

3. Muud vanad vanasõnakogumikud

Turu 1827. a. tulekahju eelsest ajast on säilinud u. 11 000 ütluse üleskirjutust ja nende seas on vaid 34 vellerismitüüpi (kokku 51 variandiga). Selle aja produktiivsemad vellerismid näivad siis oluvat:

- 1) *Kaikissa näissä ollaan, sanoi ämmä kuin kartiskassa oli ~ kuoppaan kulki* (7 var.);
- 2) *Aika aika kutakin on, sanoi pässi kuin päätä leikattiin ~ päätä leikatessa* (7 var.; NB! see vellerism ei viita mitte oina tapmisele, vaid pügamisele!);
- 3) *Kova kovaa vastaan, sanoi piru kuin kalliolle pieri ~ sanoi akka, kuin kusi tuohen päälleen* (3 var.);
- 4) *Monta tuimaa näitä saa, sanoi sontiainen, kuin päin seinään lensi* (2 var.);
- 5) *Ahhah, sanoi pappilan muori, kuin arkkuun pantiin ~ sanoi akka, kuin hautaan laskettiin* (2 var.);
- 6) *Syö säästäen savea, sanoi sammakko poikiansa ~ ..., pitkä ilman sivu, sanoi ojakonna poikansa* (2 var.);
- 7) *On niitä nähty vaik' ei syöty, sanoi hämäläinen silakoista* (2 var.);
- 8) *On niitä nähty ehk' ei saatu, sanoi hämäläinen silakoista* (2 var.).

Ühe variandiga on sest perioodist esindatud kokku 26 vellerismi.

Juba siin paistab silma, et Lääne-Soome on tunduvalt vellerismilembesem kui Ida-Soome (neilt aladelt pärineb vanades kogumikes vastavalt 28 ja 5 vellerismi).

4. Vanima vellerismimaterjali vaatlus

[Jätan siinkohal refereerimata üksikute kogujate geograafilist tausta ja nende poolt üleskirjutatud aine üldiseloomu puudutavad kommentaarid, mis väljaspool soome allikaloolist konteksti on väheolulised.]

Kogujate võrdlusest selgub küll aga tõik, et osal neist tuleb ette vaid üldtuntud vellerisme (nt.

Polvianderil), teistel seevastu üsnagi haruldasi (nt. **Idmanil**). Ka vanades korjandustes korduvamate vellerismide levikualad näivad (hilisema ainetausta põhjal otsustades) olevat üsna erinevad.

Aikansa kutakin, sanoi pässi kuin äätä leikattiin on näiteks ülemaaliselt tuntud. *Aika aika kutakin* -vormel ise on **Anselmi Koskenjaakko** arvates piiblist algupäraga, taandub nimelt Koguja raamatu tuntud kohtadele, nagu: *Igal asjal oma aeg; Aeg sündida, aeg surra; Aeg istutada, aeg üles kitkuda; Aeg tappa, aeg parandada; Aeg laiali laotada, aeg üles ehitada* jts.

Vellerismides tuleb ette muidki Piiblist tuntud motiive, nt. *Lõikust ~ Vilja on küll palju, kuid pisut*

töötajaid (Mt 9,37), millest Soomes on tuletatud vellerism *Saaki on palju, kuid tööväge vähe, ütles Jussi, kui lutikaid tappis*.

Järviö-Nieminen märgib, et vellerismivormi vaheldumine võrdlusvormiga on folkloorides üldse kaunis sagedane: nt. **Quintilianusel** esinev vellerism *Ei kuulu meile, ütles härg sadula kohta ja rahvusvaheliselt tuntud võrdlus Nagu sadul sea seljas* jts.

Pässi- ja *Akka katiskassa* -motiivid on tõenäoliselt puhtsoomelist algupära, neile ei leidu ka mitte rootsi vasteid. Teistel taas (nagu *Kaikissa näissä ollaan...* ja *Kova kovan päälle...*) on rootsi paralleelid (siis tõenäolised laenuallikad) olemas.

Ah seda kuumust, ütles eit, kui (teda) põletati kajastab **Matti Kuusi** arvates ehk nõidade põletamise aegu ja *Ahhah, sanoi akka, kun hautaan laskettiin* on võib-olla selle geneetiline järeltulija ja ajakohastus.

Leilis oleva täi vellerismist on Soomes 2 selget redaktsiooni:

- 1) vorm ütlusosaga *Mies siinä kuin toinenkin* on levinud Edele-Soomes, Satakunnas ja Hämes;
- 2) vorm ütlusosaga *Lähdettiin* on levinud Soome muis paikades.

Vanade korjanduste vellerismides on üldse u. 1/4 selliseid, mil pole hilisemat tugimaterjali. See näit on madal, kui pidada õigeiks **Matti Kuusi** väidet, et sajandi vältel vahetub välja vast u. 1/3 mingi keele vanasõnarepertuaarist. Seega näib, et vanemad kogujad piirdusid üldiselt aine pinnakihtidega.

5. Vellerismide seisukohalt huvipakkuvaid vanasõnu

Vanades kirjapanekutes on mitmeid vanasõnu, mis tänapäeval käibivad valdavalt vellerismide ütluskomponentidena.

Iso suu, vähä villoja [laia levikuga ütlus, üleskirjutusi ka Eestist, pärit jutuainetest (AT 1037)], ja samast vellerismivorm, kuhu lisatud situatsioon ja ütleva: *Iso suu, mut vähä villoi, sano piru kun sikaa keritti*.

Tulipa lusti luteilleenkin, jos tupakin paloi — siin on vaja lisada ainult ütleva, et saada vellerismi, nt. *Tuli nyt lust luteillehii, sano ukko kun tupa palo* [seotud samuti jutuga (AT 1282)].

Vellerismidesse võidakse inkorporeerida üsna tõsiseidki aineid. Vt. nt. motiivi *On maata muuallakin* esinemust “Kalevalas”, kus isakodust lahkuv mõrsja lohutab omakseid ja iseennast:

*jos menenki muille maille,
kulkenen johonkuhunki!
Paistanevi Luojan päivä,
kuu Luojan kumottanevi,
tähet taivon välkynevi,
otavat ojentunevi
ilmassa etempänäki,
maailmassa muuallaki,
ei yksin ison piholla,
näillä kasvinkartanoilla.*

Selle kohaga on ilmselt geneetilises suguluses vanasõnad, nagu *Ompa maata muuallakin, ilmaa etempanakin*, aga ka vellerismid, nagu *On sitä maailmaa muuallakin, sanoo entinen akka, kun saunan ikkunasta koitteli* jts.

6. Pilt soome vellerismitraditsioonist vanimate kirjapanekute põhjal

Vellerismid on tulnud Soome läänest: läänepoolne vellerismiaines on palju arvukam ja mitmekesisem kui idapoolne. Vaid mõned üldtuntuimad vellerismid näivad olevat jõudnud selleks ajaks ka Ida-Soome.

Vist ei peegeldu vellerismitraditsiooni tugevus vanades soome kogumikes adekvaatselt — muidu oleks raske seletada järgneva vähem kui 100 aasta jooksul toimunud vellerismiplahvatust.

IV. VELLERISMIDE LEVIK SOOMES

Vellerismide esimene laine tuli siis kindlasti läänest. 1950-ndail aastail korraldatud raadiovõistlus andis aga vellerisme juba pea ühetasaselt nii maa lääne- kui idaosast. 1930-ndate aastate aines pakub seega ainulaadse võimaluse jälgida vellerismide edenemist Soomes.

Järviö-Nieminen ütleb, et on kasutanud oma analüüsidest **Martti Rapola** töös "*Johdatusta Suomen murteisiin*" esitatud murdeliigendust (kuigi põhimõtteliselt oleks võinud levikualu jagada ka kuidagi teisiti).

1. 1930-ndate aastate vellerismid statisticate ja kaartide valgusel

Töös on arvutatud vellerismide protsendiarvud polügonkihelkondade tuhandelistes ütlusvalimites. Siit tuleb välja kaks omavahel seotud tendentsi:

- 1) vellerisme **üldse** on rohkem Lääne- ja vähem Ida-Soomes;
- 2) üldtuntud, **stereotüüpsete** vellerismide osakaal on Ida-Soomes märksa suurem kui Lääne-Soomes.

St. seal, kus vellerimiteraditsiooni üldtaust oli jõulisem, viljeldi intensiivsemalt ka kohalikku uusloomet, ja vastupidi.

Soome murdejaotuse põhiteljest lääne poole on vellerismide keskmine sagedus ligi 12% (1000-st), ida poole ligi 4%. Peräpohjola on vahepeelses seisundis, siin on vellerismide sagedus veidi üle 5%. Etelä-Pohjanmaa %-näit on kõrgeim üldse: 15.8, ning siin on ka nimepidi nimetatavate ütlejate hulk silmapaistvalt suur — seega siis kohalik koloriit väga tugev. Järgnevad Häme murded 11.6%-ga, edelamurded 8.3%-ga jne.

Sagedusnäidud pole eriti heas vastavuses murdepiiridega, mis näitab, et vellerismide ekspansioon Soome on olnud palju hilisem kui murdealade kujunemine.

2. Sagedusnäitude usaldatavus

Järviö-Nieminen osutab kohalikust üldtaustast põikuvatele enamustele ja vähemustele mõnede polügonkihelkondade materjalis. Suuremusi seletab ta nt. massiliste rahvastikurännetega, vähemusi sellega, et eelarvamuste vm. tõttu on korjandustesse seal lihtsalt sattunud vähe vellerisme.

Küsitakse, kas tulemus oluks oluliselt erinev, kui valitud 80 kihelkonna asemel oluksid teised, Järviö-Nieminen viitab **Pirkko Kuokka** vähemal hulgal katselappidel tehtud uurimusele, nendib, et üldiselt on tulemused täiesti analoogilised, ning arutleb mõnede erinevuste põhjusi.

3. Vellerismide sageduse vaheldumise põhjused

Peapõhjuseks on geograafiline kaugus rootsikeelsest rannikurahvastikust, kes vellerismide tulekut Soome on põhiliselt vahendanud. Rootslastelt on saadud jätkuvasti nii uusi tüpoloogilisi üksusi kui ka vormeleid ja malle jäljendamiseks.

Etelä-Pohjanmaa vellerismide rohkus võiks olla seletatav ka **Vaasan Jaakkoo (J. O. Ikola)** poolt korraldatud kogumisvõistlusega 1920-ndail aastail, kus vellerismidele spetsiaalselt tähelepanu juhiti. 30-ndate aastate võistluses osalenute hulgas võis olla neid, kes juba enne olid Vaasan Jaakkoo poolt "vellerismiäratust" saanud.

Soome idaosade puhul mängib vist kaasa ka mitte üksi geograafiline kaugus rannarootslastest, vaid ka idaalade hõredam asustus üldse — väiksem interaktsioonide hulk inimeste vahel ja vastavalt folkloorsete edasikannete väiksem kiirus.

Kui savolaste ja karjalaste loomuomaduseks on üldiselt loetud paindlikkust ja võimet uusi mõjusid kiiresti vastu võtta, siis vellerismid seda reeglit ei näi kinnitavat.

Ning veel: kalevalatraditsioon on kauem säilinud just Soome idaaladel, sh. nende alade ütlustes: ehk on kalevalastiil ja -vormelid siin ka vellerismivormi sissetungile sitkemat vastupanu osutanud.

4. Vellerismitraditsioon pärast 1930-ndaid aastaid

Viimastel kümnenditel on toimunud vellerismitraditsiooni üldistumine ja ühtlustumine Soome eri piirkondade vahel. Selle peapõhjuseks on vist suhtlemiskohtade ja -situatsioonide rohkus: nt. sõjaväeteenistusse kutsutud noorte suhtlemine (soome sõdurihuumor harrastab vellerismivormi päris meelsasti), või nt. Saima kanali ja raudteede ehitused, parvepoiste omavaheline suhtlemine jmt.

Ka lehed ja raadio on Soomes vellerismide levikut märgatavalt toetanud.

Samuti on tugevaks mõjuriks olnud viimased sõjad, mis on kokku viinud maa eri osadest pärinevaid sõdureid ja põhjustanud suuri tsiviilelanike rändeid.

Tuleb silmas pidada, et vellerismid on folklooris hästi labiilne aines. Nad võivad üksiku traditsioonikandjagi kaudu sattuda uude kaugesse kanti ja seal hõlpsasti juurduda. Seetõttu on üksikute vellerismitüüpide levikukaardid sageli segased ja kirjud ning kajastavad tihti ehk just selliseid “pikki hüppeid”.

V. SOOME ÜLDTUNTUIMAD VELLERISMID

1. 1880-ndate ja 1930-ndate aastate favoriitvellerismid

Järviö-Nieminen esitab siin 1880-ndate ja 1930-ndate aastate materjali põhjal soome soosikvellerismide edetabeli. 10 esimest selles on:

- 1) *Yks, sano suutari lauaintaina*
- 2) *Aika aika kutakin ~ Kaikissa näissä ollaan, sanoi pässi, kun päätä leikattiin*
- 3) *Lähettiin ~ Siinä mies missä toinenkin, sanoi tää löylyssä*
- 4) *Niin näkyy, sanoi sokea*
- 5) *Hyristimet, sano piru, kun näk kotkärrit ~ Kumma reki, sano piru, kun äkeen näki*
- 6) *Yhtä puuttuu, sano piru, kun hytysiä luki*
- 7) *Perästä kuuluu, sano torventekijä*
- 8) *Konstit on monet, sano akka, kun kusi ja käveli*
- 9) *Kyllä kaksi yhden voittaa ~ Monta tuimaa näitä saa ~ Ylpeys sen teki ~... sanoi sontiainen, kun seiväsparihin lenti*
- 10) *Nyt se alkaa, sano suutari nälkää ~ Nyt se alkaa, sano valokuvanottaja*

2. Soosikvellerismide struktuur

Milliseid ühisomadusi võiks edetabelisse sattunud vellerismidel olla, mille tõttu neist said soosikud? Esimene asi, mis nähtav juba palja silmaga, on **repliigi lühidus**. Enamasti on repliigis vaid 2–3 sõna ja nende sõnade hulgas on palju lühikesi (*on, oma, se, joka, jos*).

Ning teine: mida “**polüsemantilisem**” repliik on, seda enamate situatsioonidega teda sobib ühendada, st. seda enam on tal eeldusi soosikute hulka sattuda.

Eriti hämmastav on 2-sõnaliste repliikide paljus — ligi 1/3 kogu aineist. Võib-olla peitub selle taga pürgimus anda kogu vellerismile teatavat 2-osalise rütmi üldkontuuri, ja 2 sõna on selleks optimaalne (1 sõna on juba liiga vähe).

Pea 2/3 soosikuist on ühtlasi *sanoi, kun*-vormilised.

3. Soosikvellerismide koomika

Järviö-Nieminen ütleb, et oma loengutes rahvahuumori kohta on **Matti Kuusi** välja toonud vellerismikoomika põhilisimad kontrastitüübid, kokku 14:

- 1) kõrge stiil irvitavas situatsioonis;
- 2) tõsine aforism äraspidise tegevuse põhjendusena;
- 3) tõsine nõuanne mõistuseta olendile;

- 4) millegi vastiku kiitmine või õigustamine;
- 5) kattetu või liialdatud hooplemine;
- 6) nurjamineku tunnistamine naljatamisega;
- 7) reaktiivse kompensatsiooni läbinähtavus halvastamineku puhul;
- 8) optimism lootusetus olukorras, oma võimaluste koomiline ülehindamine;
- 9) rahulolu oma õnnetuse või rahulolematuse õnne puhul;
- 10) võimatu üritus;
- 11) vääririmõistmine;
- 12) räme repliik piduliku tseremoonia taustal;
- 13) argine repliik seoses sünni või surmaga;
- 14) argine repliik tõsise õnnetuse puhul.

[Kuna need on omamoodi “naturaalsed klassid” või “prototüübid”, siis nad muidugi ei välistu üksteisest selgesti, vaid sulavad üksteisesse, ja Järviö-Nieminen märgib seda ise ka.]

Järviö-Nieminen leiab, et soome soosikvellerismides nähtuvad kõige sagedamini 4 järgmist koomikatüüpi:

★ Tüüp 5: katteta või liialdatud hooplemine:

*Kyllä kaksi yhden voittaa, sanoi sontiainen, kun seiväsparihin lenti;
Voima se on, joka rytäjää, sano suutari, kun silakalta niskat katkaasi*
jts.

[See liigitelu kujuneb muidugi veidi suvaliseks. Nt. iga juhtu, kus vellerismi repliigina pruugitakse traditsioonilist vanasõna või selle imitatsiooni, võiks lugeda ka “vakava mietelause”-tüübi esindajaks.]

★ Tüüp 2: tõsine aforism totra tegevuse põhjendusena, nt.

Konstit on monet, sano akka, kun kissalla pöytää pyyhkii.

★ Tüüp 3: vääririmõistmine:

*Kumma reki, sano piru, kun äkeen näki;
Ei tipu, sano akka, kun sonnia lypsi.*

★ Tüüp 4: jälkuste kiitmine või apoloogia:

Hei hulinaa, sano akka, kun kirnuun pieri.

Siin püüab Järviö-Nieminen Kuusi tüüpide sagedusi hinnata ka geograafiliste (tehniliselt murde-) alade lõikes ning teeb selle põhjal ka paar levikukaarti. [Ei julge küll arvata, kui paikapidavad tõsiasjad sellise jaotamise tagant võiksid välja tulla, pealegi loendatakse vist üksiktekste, mitte tüüpe.] Igatahes leiab Järviö-Nieminen, et mõnesid Kuusi tüüpe on kõikjal enam-vähem konstantselt, teiste levikus on erinevusi: nt. katteta või liialdatud suurustamine on väga üldine, v.a. kagumurde ala, ebaõnnestumise tunnistamine v. kommenteerimine naljaga on aga eriti soositud Soome ida- ja põhjaosas, samuti Kagu-Soomes. Seletatakse seda nõnda, et savolastel justkui polnud põhjust pilgata liialdatud suurustamist sel määral nagu nt. Etelä-Pohjanmaa inimesel. [Miks nii?] Märgitakse ka, et just edela- ja kagumurdealale on väga omane just tüübi ‘tõsine mõttetera totras situatsioonis’ kasutamine, ning vaetakse, kas nt. Turu ja vastavalt Viiburi linnaelanikkonnal võinuks olla mingi roll selliste paroodiate kultiveerimisel.

Savo vellerismidele näib olevat omane ka tüüp ‘jälkuste kiitmine’.

4. Üldtuntud vellerismide soosingumuutused

Siin püütakse leida juhte, kus erinevused 1880-ndate ja 1930-ndate aastate sagedusnäitades on eriti markantsed ja selged.

Selgub näiteks, et vellerismid, kus ütlejaks on kurat või loom, on 50 aastaga mõnevõrra taandunud. Seevastu need, kus ütlejaks on ametimees või naissoost isik, on soositumaks muutunud.

Need muutused on ilmselt korrelatsioonis muutustega folkloori tegelaskonnas üldisemalt.

Ka on vähenenud need vellerismid, milles esitatakse toores repliik pidulikus või tõsises kontekstis.

Et see oleks seostatav haridustaseme üldise tõusu ja kommete peenenemisega, seda on raske oletada, sest vellerismide muus osas pole võimalik huumori erilist peenenemist nagu täheldada.

Juht 'tõsine mõttelause totras situatsioonis' näitab samuti kasvutendentsi. Selline paroodilise elemendi kasv on ehk kooskõlas üldisemate muutustega, mida Matti Kuusi on täheldanud soome vanasõnades üldse, st. endise kokkusurutud ettevaatlikkuse asemele on astumas enesekindel usaldus ja mõistuslik suurejoonelisus.

VI. VELLERISMIDE SÜND

Ütluste sünniseikadest, -kohtadest ja -aegadest on tervikuna väga vähe teada. Ehk on vellerismide hulgas sel üldtaustal suhteliselt enamgi selliseid, mille tekke kohta ON midagi teada.

Nende tekketaustade järgi võib vellerisme jagada 3 rühma:

- 1) tõsijuhtumitest lähtuvad vellerismid;
- 2) muust folkloorist ja kirjandusest lähtuvad vellerismid;
- 3) teistest vellerismidest (analoogia või kontamineerumise teel) lähtuvad vellerismid.

1. Tõsijuhtumitest lähtuvad vellerismid

Tõsielu võib ette pakkuda kas enam-vähem kogu vellerismi tervikuna (koos repliigiga), või siis pelgalt situatsiooni, või siis mingi üldisema impulsi, mille ajal keegi teeb vellerismi.

Järviö-Nieminen on teinud a. 1958 kogumismatka Lammile, mille 1930-ndate aastate vellerismiaines oli eriti rikkalik, samuti on tehtud lisavaatlusi Tampere vellerismide kohta. Nende vaatluste alusel võib tõepõhjalised vellerismid jagada 4 rühma selle järgi, milline seik just on andnud impulsi vellerismi tegemiseks. Need on:

- 1) ütluse sage kordumine;
- 2) ütleja mainekus;
- 3) koomiline avalik situatsioon;
- 4) repliigi teravmeelsus või naiivsus.

Edasi tuuakse näiteid iga alljuhu kohta.

★ **Sage kordumine.** Siinsed taustakommentaariid eriti reljeefsed pole. Öeldakse kas lihtsalt, et et keegi ütles kogu aeg niimoodi, või lisatakse ka olukordi, kus ütlemine toimus.

Nt. vellerismi *Kyllä perässä tilaa on, sano Hokka* kommentaar: keegi Eetu Hokka Padajoelt oli seal üks esimesi bussijuhte ja rahvast bussi tuupides tavatses ikka öelda: "Kyllä perässä tilaa on!" Seega siis võib ütleja-komponent olla algselt enam-vähem pelk allikaviide [eesti keeles lisatakse sel puhul vist tihti *nagu-sõna: On, nigu on, nagu Kor□ets ütles* vmt.].

★ **Ütleja mainekus.** Vellerisme tehakse eriti meelsasti ümbruskonnas tuntud isikutest, olgu nendeks siis nt. suurkohapidajad või siis just hulkurid ja kerjused. Samuti võidakse repliike seostada tuntud kitsipungade, riiukukkede, hooplejate vm-ga. Näiteks:

Ai pahuus, kun mua peloottaa tua suuruksen syänti, sano Eskolan Penna taust: Benjami Ali-Eskola Lammilt oli kitsi mees, kuid andis ka teenijaskonnale ikka hästi süüa. Vellerism annab siis edasi Eskola hingevastuolusid teenijate söötmise puhul.

Rootslane **Ernst J. Lundqvist** arvab, et ümbruskonnas miskipoolest tähelepanuväärsed inimesed võidakse tihtipeale ütlusfolklooris jäädvustada. Järviö-Niemise omad välitöökogemused kinnitavad seda, eriti just nn. külähullude osas. Need originaalid käisid külakorda ja taludel oli kohustus anda neile süüa ja öömaja.

Rikaste juures on just kitsidus olnud vellerismide jaoks hästi tootlik inspiraator. Järviö-Nieminen näib arvavat, et rikaste negatiivsete joonte rõhutamisel vellerismides on lai üldfolkloorne taust: folkloor on funktsioneerinud mingis mõttes n-ö. sotsiaalse kompensatsiooni vahendina.

★ **Koomiline avalik situatsioon.** Näiteks:

Saatanan rokotilli, sano Rumpu-Matssonni akkaansa taust: R-M. oli olnud masinist Tampere, varem aurulaeva masinist Belgia Kongos ning rääkinud kõigile meeleldi oma kohtumisest kohutava krokodilliga. Kord oli ta purjus peaga koju tulnud, naine oli ta tagasi tänavale löönud ja ta oli siis vist ka sel puhul oma nõrdimuse väljendamiseks harjumuspäraselt krokodilli-motiivi kasutanud. Järviö-Nieminen arvab, et seda tüüpi vellerismid võivad olla muudest pikaealisemad, kuna nali ei

lähtu konkreetsest kaduvast isikust, vaid üldisema kandepinnaga koomilisest situatsioonist. Ka võivad sellised ruumis kaugemale kanduda kui muupõhjalised. Soome aines võimaldab neid seiku selgesti jälgida.

★ **Repliigi vaimukus või naiivsus.** Näiteks:

Kauppa se auttaa eikä renkin virka, sano Hiirenniemi, kun 10 penniä sai piipustaan on vellerism Lammilt pärinevast sulasest Jussi Hiirenniemest, kes olevat oma piibu maha müünud (ju siis hirmus odavalt), teinud endale kartulist uue piibu ja hoobelnud, et tegi kasuliku kauba.

Järviö-Nieminen märgib, et see alljuht on samuti konkreetse ütlejaisikuga suhteliselt vähem seotud. Nagu selgub, on olemas ka “ümberküla-vellerisme” (nagu on vastavaid laule), nt. Lieso külast Lammil:

Uutta on, sano Uotila,

Pap paistuu, sano Pakari.

Kuuma on, sano Kuppila.

Puhalla, sano Pylkkylä.

Kaiva maaalle, sano Kaivola.

Siin on, sano Simola.

Laske siihen, sano Lasila.

Pieres taas, sano Pietilä.

Älä mökötä, sano Mökkälä.

Pois tieltä, sano Porvali.

Äläs ny, sano Äijälä.

Selle vellerismisarja raamsituatsiooniks olnud mingi ühise liha jagamine. Ühtlasi on see mnemotehniline abivahend Liesola perede meeldejätmiseks.

Teisalt võivad laialt tuntud rändvellerismid kinnistuda teatud isiku külge, nii et neist räägitakse kui tõsiloolistest; soodustajaks võib seejuures olla vellerisminime ja tõsielunime sarnasus.

Pärisnimedega vellerismid on üldiselt noorim vellerismikihistus ja nende levikuala on harilikult kitsas. Kui üldinimlik lisaleng ei ole piisavalt tugev, ei levi vellerism kaugemale. See-eest on tõepõhjaliste vellerismide tekkejuuri kergem otsida. Kuid siingi on nende juurte leidmine pigem õnnelik erand kui reegel.

Tõepõhjaliste vellerismide ütleja on enamasti mees. See on pärisnimega vellerismidele üldsegi tüüpiline joon. Soomes ei ole küll kuigi palju ajalooliste isikute vm. üldtuntud kuulsustega seonduvaid vellerisme.

Tõepõhjalised vellerismid moodustavad suurima osa kogu vellerismiaainestikust. St. kitsa levikuga unikaalainese osakaal on ka vellerismides väga suur.

2. Muust folkloorist ja kirjandusest pärinevad vellerismid

Klaasikaline näide on Aisopose valmist pärinev vellerism rebase ja viina- või pihlamarjade kohta (motiiv *hapud viinamarjad*). Eriti alid vellerisme tootma on naljandid, kusjuures tihti pole lihtne öelda, kas vellerism on irdunud naljandist või on vellerism laienenud naljandiks.

Soomes on eriti edela- ja Häme murdealadel sagedased ka uuemad rahvalaulud, mis algavad vellerismide moodi värssidega.

Kirjandusest pärit vellerisme on Soomes üldse vähe, kuna esteetilised võtmed, milles kumbki töötab, on üsna erinevad.

Piiblist tulnud vellerismid on enamasti vahendatud suulisest pärimusest, st. impulsid pole saadud Piibli vahetust lugemisest.

Edasi tuuakse läbisegi näiteid folkloorsetest narratiividest ja kirjandusest pärinevaist vellerismidest.

★ *Hoh kun hulppas, sanoo piru, kun maha repes* on pärit jutust AT 1088, kus rumal kurat ja kaval inimene söövad võidu: inimene poetab suutäied oma süles olevasse nahkkotti, kurat kardab kaotada ja sööb end lõhki.

★ *Paljon porua, vähän villoja, sano piru, kun sikaa keritti* on tuntud üksus, mis pärit jutust AT 1037.

- ★ *Hyvvee silimävoijetta, sano pirukii, ku tinnoo valo* on jutust AT 1135, kus ruamalale kuradile sulatina silma valatakse.
 - ★ *Huh hellettä, sano jänis pakkasella* tuleb loomajutust AT 71, kus jänes ja pakane võistlevad.
 - ★ *Jumal tiätä, Jussi kulta, mihe miäst viätäne, sano kett, ko heose hännäst kiip pit* on loomajutust AT 47A, kus jänes meelitab rebast hammastega hobuse sabast haarama (hobune oleks justkui surnud); hobune läheb jooksuma ja rebane ei pääse enam lahti.
 - ★ *Hienoki pittää, paksuki katkeaa, sano kettu, ku hevosen huulta päivän vahtas* on rahvusvaheliselt tuntud loomajutust AT 115, kus rebane käib hobuse või oina järel ja ootab selt mõningaid kehaosi maha pudenevat [samast allikast on pärit ka palju võrdlusvormilisi üksusi].
 - ★ *Oikeus on kova, sano tiainen, kun kurkee nokasta veti* pärineb loomajutust AT 221, kus valitakse lindude kuningat ja varblane või tihane võidab kavalusega valimised.
 - ★ *Tule muale, sano varis sammakolle* on pärit loomajutust AT 242, kus vares töötab, et ei söö konna, kuid murrab oma töotuse.
 - ★ *Pois kalan tieltä, sano kiiski lohelle* on jutust AT 250, kus kiisk ja lõhe võidu ujuvad: kiisk hoiab lõhe sabast ja võidab.
 - ★ *Mikäs kiinne pitää? sano kusiainen, ko hevosen raatoo veti* on jutust AT 280.
 - ★ *Nee tilkkase kuuluva pirul, sanos entne Pernjä kraatar Kisko isänäl, ku hä tilkui varast* on pärit naljandist AT 1574C, kus rätsep riidelappe varastab.
 - ★ *Älä katkase sen varsan selekee, sano muinoinen mies pojalleen, ku ol puhe puhe hevose ostosta* on õhulossijutust AT 1430.
 - ★ *Heitun reitun männessäi, sano vanhapiika, ku hukat vei ja hää luul sulohasiks* tuleb naljandist AT 1477, kus vanatüdruk peab hunti kosilaseks.
- Mõned näited tuuakse ka uuemaist lauludest ja kirjandusest pärinevate vellerismide kohta. Üldiselt on Soomes kirjanduslikku algupära vellerisme vähe. Järviö-Nieminen on leidnud soome nüüdiskirjandusest üldse vaid 3 vellerismi. Isegi “Tuntematon sotilas” kogu oma üldiselt mahlaka kõne juures pole andnud õieti ühtki vellerismi.
- Folkloorseist narratiividest pärinevais vellerismides on ütlejaks eelkõige kurat ja loomad, kusjuures kuradi-vellerismid on läbilõhki kõige rahvusvahelisemad.
- Narratiivse taustaga vellerismide inimegelaste-ütlejate seltskond on kirju ja segane: eit, taat, kingsepp, rätsep, reisimees, hämelane jne.
- Folklooripõhjalise vellerismi koomika on tihti tunnuslikult kilplaslik.
- Muud muinasjutud ja muistendid pole vellerismide allikaina kuigi tootlikud olnud.

3. Vellerismide teke analoogia ja kontaminatsioonide teel

Taylor on seda tekkeviisi pidanud haruldaseks, kuid Soomes on see olnud üsna tootlik. Järviö-Nieminen toob suure hulga näiteid varieerumistest, kus põhiliselt repliigipool säilib, kuid ütleja ja situatsioon muutuvad:

- ★ *Morjens, sano kuolema ruottalaiselle*
- ~ *Morjens, sanoi voi potikalle*
- ~ *Morjens, sanoi pieru, kun perseestä lähti*
- ~ *Morjens, sanoi suutari lestilleen, kun nurkkaan heitti*
- ★ *Saatte mennä, sano piru Moosekselle*
- ~ *Saat mennä, sano Krossa sonsarellen*
- ~ *Saat mennä, sano Lemperkki köyhyyttä*
- ~ *Saatte mennä, sano Malaperi köyhille*

Teisalt on näiteid, kus just repliik varieerub ja situatsioon säilib:

- ★ *Konstit on monet, sano akka, ku kissalla pöytää pyhki*
- ~ *Järjestys se olla pittää, sano akka, ku kissalla pöytää pyhki*
- ~ *Leikit anteeks, sano mamma, ko kissal pöytää pyhki*
- ~ *Värkit ei puutu, sano Karvan mamma, ku kissillä pöytää pyhkii*
- ~ *Hurjasti vaan, sano Lassin mamma, kun kissal pöytää pyhkiis*

toimub ahelreaktsioon: õnnestunud vellerism saab tuntuks ja annab ühtlasi malli, mille järgi vormitakse teine, kolmas j. Vast on just kõige varemini Soome tulnud vellerismid olnud kõige võimekamad sedalaadi ahelreaktsioone tekitama.

Üldiselt on vellerismid küll palju vähem rännuvõimelised kui nt. vanasõnad. Järviö-Nieminen tsiteerib siin **Speronit**: erinevalt vanasõnast ei kosu vellerism hästi võõrasse mulda istutatuna. Kui teiste inimeste tehtud argifilosoofiat on kerge omaks võtta, siis on väga raske väärtustada või isegi alal hoida lokaalseid, tihti kokkusobimatuid ja tõlkimatuid fraase, mis sisalduvad paljudes vellerismides.

Järviö-Nieminen märgib siin ka ise, et säiliv osis vellerismist on enamasti repliik, mitte aga jätkupool.

Selgete analoogiakimpude kõrval kohtab segamoodustisi, kontaminatsioonilisi vellerismisülemeid risti-rästi põimuvate elementidega. Ei lisata ega liideta midagi uut ja originaalset, lihtsalt tehakse olemasolevaist elementidest hübriide:

★ [Järgnevad näited on kokku kumuleeritud tekstidest, mis originaalis esinevad mitmes eri näitesarjas]

Ristiä, sano kissa, ko jäälle kuoli

Hih hellettä, sano jänis, kun jäälle kuoli

Huh hellettä, sano jänis pakkasella

Huh palavaa, sano täi löylyssä

Lähettiin, sano täi löylyssä

Tulis lähteä, sano kärpänen tervassa

Tulis lähteä, sano Malaperi köyhille, kun leipä loppu

[Nende kahe — lehvikuna hargneva ja risti-rästi hargneva põhijuhu vahe ei saanud mulle eriti selgeks: on nagu põhimõtteliselt kaunis suvaline, kui segaseks ja keerukaks arhiivimaterjalis nähtuv kombinatoorika sel või teisel juhul kujuneb. Igatahes aga aitab sinne näitestik demonstreerida liigne kord seda tööka, et folkloorsete tüüpide piirid on vahel väga hajusad — vrd. ka Andersoni enesekontrolli seaduse käsitluses.]

VII. VELLERISMIDE STRUKTUUR JA ÜTLEJAD

Vellerismi üks varasemaid nimetusi oli mäletatavasti *tsitaatvanasõna*. Niisiis, mida öeldi, kuidas öeldi ja kes olid ütlejad — kõik need küsimused pakuvad vellerismide uurijale huvi.

1. Struktuuritüübid

Vellerismi tingimatuid koostisosi on kaks:

1) repliik;

2) ütleja.

Vellerisme, kus esinevad ainult need komponendid, võib nimetada **lihtsateks**.

Kuid neile võib lisanduda veel kolmas osa — jätk. Vellerisme, kus see esineb, võib nimetada **arendatuteks**.

Just jätk, mis toob sisse olukorra, situatsiooni, annab vellerismile ta tuuma ja mõju, ühtlasi annab vellerismile reeglina selle sõna ja teo (või konteksti) vastuolu, mis talle karakterne on.

Järviö-Nieminen meenutab siin seda kohta Taylorilt, millele oleme samuti osutanud: vellerism ühendab tihti kaineid väiteid totrate olukordadega, mis tihti resulterub obstsöönse või sardonilise huumorina.

Edasi rühmitatakse soome vellerismid sellisteks struktuuritüüpideks:

A. Lihtvellerismid (repliik + *ütles*...):

Piru viekoon, sano Aate Tolonen

B. Arendatud vellerismid:

1) repliik + *ütles* + temporaalne *kui*-lause:

Palaa pitää, sano entinen poika, kun sianpaskaa piipussa poltti

2) repliik + *ütles* + objekt:

Kauniita lapsia, sano piru kissanpoikia

3) repliik + *ütles* + datiivadverbiaal:

Mee mee sinäki, sano Turija lukkarille

4) repliik + *ütles* + varieeruvad jätkud:

Ei ole aikka, sano piru aijan raosta

Vielä vielä, sano akka, vaekka ol jo vanha

Edasi vaadeldakse neid rühmi ja allrühmi lähemalt.

A. Lihtvellerismid püütakse rühmitada selle järgi, mis annab vellerismile ta mõju ja efekti.

Näiteks:

★ Rühm, kus esineb riim ja/või alliteratsioon, kõlamängud üldisemalt:

Hol reit, sano Breit

Älä mökötä, sano Mökkälä

Sellised on tihti funktsioonilt kaaardimängu juurde kuuluvad lööksõnad või hüüatused.

★ Kirumisvellerismid, kus spontaanset vandevormelit leevendatakse sel teel, et autorsus viiakse teisale, vandumine maskeeritakse tsitaadiks:

Voe saatana piru, sano Heikki Haveroonen

★ Sõnamängule ülesehitatud vellerismid:

Perästä kuuluu, sano torventekijä

★ Repliigikesksed vellerismid, kus kogu info ja tuum on repliigis ja ütleja isiku mainimine ei lisa asjale suurt midagi:

Seittemä miestä ja hevosvaate on tavallinen kuorma, sano entinen mies

En päässy rippikouluun, kun en saanu lapselleni katojaa, sano Liinukka-Jussin tytär

Repliigikeskseis vellerismides on silmapaistvalt palju naivisme.

★ Ütlejakesksed vellerismid, kus ütleja isik eelkõige on see faktor, mis repliigiga koostööd teeb ja kontraste annab. Konkreetsemalt võib repliigi ja ütleja vahekord olla nt.

loogilis-kausaalne (*Hyvä pala, sano lihakauppias*);

loogiliselt võimatu (*Niin näkyy, sano sokea*);

repliigi ja ütleja isiku kontrast (*Hyvä ku tullee omilasa toimeen, sano kerjäläinen*); siia rühma kuuluvad tegelikult ka need vellerismid, kus ütleja prototüüp on teada.

Lihtvellerisme on Järviö-Niemise 1880-ndate aastate materjalis 30%, 1930-ndate aastate omas ligi 20% — st. nende trend ajas on alanev. Üle poole lihtvellerismidest on pärisnimega vellerismid, siis kõige hõlpsamini loodav, kuid ka kõige hõlpsamalt häviv ja kõige rännuvõimetum aines. Ütlejaks on lihtvellerismides kõige sagedamini inimene, mis samuti näitab nende lühiealisust. Ajast enne Turu tulekahju on üles kirjutatud vaid 3 lihtvellerismi.

[Lihtvellerismide populaarsuse ajatrendi üldkäik on seega hämaravõitu: vanades allikates on neid vähe, 1880-ndate aastate aines rohkem, uuemates jälle vähem?]

B. Arendatud vellerismid

Vorm **repliik + ütles + kui-lause** (*Pitäs lähtiä, sano kärpänen, kun tervaan tarttu*) on üldse kõige sagedasem: seda on ajast enne Turu tulekahju u. 59%, 1880-ndate aastate aines u. 42% ja 1930-ndate aastate omas u. 50% aine kogumahust.

Objektilõpulisi ja datiivse adressaadiga juhte vaadeldaks ja võrreldakse lähemalt.

Häme ja edelamurre eelistavad selgesti objektilõpulist struktuuri, teised alad datiivset. [Antakse levikuseikade ja kohalike erandite ülidetailne kirjeldus, mille jätame refereerimata.] Seda võib ehk seletada nii, et Häme ja edelamurre üldse üldse harrastavad partitiivseid objektikonstruktsioone paljudes muiski ebatavalistes seostes, nt. *sain tämän joululahjaa* (pro -lahjana või -lahjaksi).

Vastavalt võib toimuda moondeid ka vellerismides, mis on Hämesse ja edelamurde alale tulnud mujalt:

★ *Saate mennä, sano Malmpere köyhille*

~ *Saat mennä, sano Malmpere köyhyyttä*

★ *Sinä kelpaat, sanoi piru rokonarpiselle*

~ *Sinä kelpaat, sanoi piru rokonarpista*

Neis vellerismides, mis on levinud Hämost ja edelamurde alalt mujale, võib olla toimunud vastupidiseid muutusi.

Datiivsete vellerismide üldine ajatrend ja levikuulatus on tõusev: hilistes üleskirjutustes pole nende raskuspunkt ainuüksi Lääne-Soomel.

Varia-allrühmad, näiteks:

repliik + ütles... + vaikka... (*Inka lunta, sanoo hurri* [=rootslane], *vaikk oli lunta korvihin asti*);

repliik + ütles... + ja... (*No, sano sika ja taas lähti*);

repliik + ütles... + repliigi jätk (*Ei se auta, sano Tervahauta, — kyllä hevonen tappaa täytyy, että lapset makkaraa saa*);

repliik + ütles... + adverbiaal (*Lähettiin, sano tää löylyssä*).

Viimane allrühm on sagedasim, teisi on vähem.

Erijuhiks on siin sarivellerismid, nt. Lääne-Soomel sari algusega *Läpi, sano lääkäri* ja jätkudega: *Tosa on toinen, sano tohtori*; *Pistä kii, sano piispa ~ Pietari*; *Suuri, sano suutari*.

Enam kui kahe sõlme pikkuseks sari tavaliselt küll ei arene. Sarjades näib olevat naljandite kondensaate.

Struktuurimallid ei esine ainult puhtal kujul, vaid tihti mitmesuguste kontaminatsioonidena.

Tavalisim kontaminatsioon on **repliik + ütles... + datiiivne konstruktsioon + temporaalne kui-lause**.

Rootsis on tavaline **...ütles see, kes...** -mall. Soomes on seda noteeritud vaid rootsimõjuliste eranditena: *Ei se konsti ollut suuri, sanoi se, joka kuppariksi oppi*. Tavalisemalt on sellised laenud soome keeles reorganiseeritud **kui**-lauseteks.

2. Ütlejate isikud

Järviö-Nieminen liigitab ütlejad 13 rühmaks:

- 1) maskuliinne pärisnimi (*Se on mun, sanoo Eenokki akkaansa*);
- 2) feminiinne pärisnimi (*Sitte vain, sano Iitu*);
- 3) pärisnimi + maskuliinne üldnimi (*Kat jarppaas, sano Iitin miäs sutta*);
- 4) pärisnimi + feminiinne üldnimi (*Uutta sisään, sano Lammin likka, kun lapsi kuoli*);
- 5) koha, paikkonna järgi määratletud ütleja (*Ei hätijä mitijä, sano savolainen*);
- 6) rahvuse järgi määratletud ütleja (*Selvä pyy, sano ryssä varista*);
- 7) maskuliinne üldnimi (*Synkkä paik, sanoi poika uskontunnustust*);
- 8) feminiinne üldnimi (*Paraiksi, sano tyttö, kun pala putosi lattijaan*);
- 9) ametinimega määratletud ütleja (*Yks, sano suutari lauaintaina*);
- 10) mitmesugused ütlejad (*Apostolin kyytillä, sano jalkamies*);
- 11) ütlejaks loom (*Huh hellettä, sano jänis pakkasella*);
- 12) ütlejaks kurat (*Ei ole aikaa, sano piru aijanraosta*);
- 13) muud rääkivatena kujuteldud asjad (*Poikki, sano hanki sivakalle*).

Edasi vaadeldakse rühmi taas lähemalt.

★ **Pärisnimelised ütlejad** (rühmad 1 ja 2)

Nimepidi mainitud mees on siin tavalisim, selliseid on u. pool kogu ainest. Naispärisnimelisi on meestega võrreldes 1/10 (st. u. 5% kogumist).

Järviö-Nieminen kordab taas, et enamik pärisnimelistest vellerismidest on lühiealised, lähtuvad konkreetseist juhtumitest, ei levi enamasti kaugemale, nende edu põhineb prototüüpide tuntusel jne.

On ka suursoosikuid, kelle nimega liitub mitmeid eri vellerisme, kuid noodki on enamasti kohalikud inimesed. Nt. 1880-ndate aastate Satakunnas oli suursoosiknimeks *Sakaloff*, selle prototüübiks vist a. 1842–1929 Kokemäel elanud Wilhelm Forsberg, ametilt metsatöeline, suur ja tugev mees. Kuid on pakutud ka muid prototüüpe ja *Sakaloff* ise kipub traditsioonis vaata et üldnimeks ning hakkab varieeruma: *Sakaloff ~ Pakaloff ~ Hakala*.

Lammin likka ja *Iitin likka* on samuti laia levikuga ütlejanimed, mille populaarsus seletub osalt ehk nimede endi heakõlaga. Lammi plikaga näib olevat eriti tugevasti seotud just too kole ja räige vellerism *Uutta sisään...*

★ **Pärisnimi + üldnimi** (rühmad 3 ja 4)

Nood moodustavad kogu aines u. 7–8% ja selle ütlejamääranguga seonduvad vellerismid pole enamasti lihtvellerismid, vaid struktuuriga repliik + *ütles...* + *kui...* Pärisnimeks on valdavalt isiku-, harva kohanimi (kuigi Lammi, Iitti ja Laihia on sagedased kohanimed; Laihia on soome folklooris üldse kitsiduse pesapaik).

★ **Ütlejaks teatud paikkonna asukas** (rühm 5)

Sel rühmal on selged ajatrendid, sh. struktuuritüüpide järgi:

Struktuuritüüp	1880-ndate aastate aines	1930-ndate aastate aines
lihtstruktuur repliik + <i>ütles...</i>	58%	u. 40%
repliik + <i>ütles...</i> + <i>kui...</i>	ligi 16%	u. 40%

Hõimupilge, *blason populaire*, kaldub üldse tihti olema vellerismivormiline, ajendiks murdekeeles tunduvad veidrused, kohalikud kombid vm.

Paikkonna-mall on vähenenud ilmselt rahvusliku standardiseerumise tõttu. Liiklus- ja infovahetusvõimalused on elavdanud suhtlemist eri paikkondade vahel, paikkondlikud erijooned on taandumas.

★ **Teatud rahvusest ütleja** (rühm 6)

Selle rühma osakaal on olnud püsivalt 3% ümber.

Vellerisme ülevateks rahvusteks on soomlaste lähinaabrid ja mustlased. [Meenutagem ka Seppo Knuuttila huumoriraamatut: *ryssä* ei tähenda soome keeles ainult venelast, vaid tihti võib see olla *laukkuryssä*, st. karjala rahvusest rändkaupmees.]

Soome vellerismides on rootslane kui ka venelane rõhutatult rumalad ja tunnevad erilist huvi seksküsimuste vastu.

Mustlase stereotüüp lähtub rändavast eluviisist, hobusekauplemisest ja küsitavast aususest. Paljud soome mustlasvellerismid on tüpoloogilises suguluses kilplasnaljanditega.

★ **Ütlejaiks ametimehed** (rühm 9)

Selliseid vellerisme on 1880-ndate aastate aines alla 8%, 1930-ndate aastate omas üle 11%, st. trend ajas on tõusev. Järviö-Nieminen peab tõusu põhjuseks seda, et etnilise identiteedi hääbudes on elukutse-identiteet määravamaks muutunud.

Repliigis kasutatakse tihti vastava elukutse sõnavara.

Tavalisimad ametimehed-ütlejad on kingsepad ja rätsepad. Need on soome vellerismides iseteadlikud nõrgajõulised kiitlejad. Fredrik Ström on rootsi vellerismide põhjal püüdnud seda seletada nii, et talupojauhiskonnas pididki nõrgajõulised ja haiglased isendid tihti rahulduma käsitöölise ametiga, kuna maatöö oli neile liiga raske, st. nad eristusidki lausa elus endas tavatalupoegadest oma füüsilise konstitutsiooni poolest.

Seppa mainivad soome vellerismid enamasti nimepidi (*Seppä-Matti*, *Laukka-seppä*), kuna kingsepad-rätsepad on tavaliselt anonüümsed. See näitab, et sepp oli auväärne elukutse. Sepal on üldse vellerismides ja muus folklooris individuaalseid jooni.

★ **Segaseltskond** (rühm 10)

Kerjused, pimedad, vigased jm. marginaalid on soome vellerismides 1880-ndaist 1930-ndate aastateni vähenenud. Selle üks põhjusi võiks olla sotsiaalsete olude paranemine, teine see, et armetute ja vigaste üle naermine ei vasta 20. sajandi inimeste esteetilistele normidele.

“Segaseltskonna” teine all-allrühm on ühiskonna “mustad lambad” [ju siis allmaailm, lumpen jms.?], kuid need tegelased pole soome vellerismides kuigi produktiivsed.

★ **Sugupoole järgi määratletud ütlejad** (rühmad 7 ja 8 ning 1–4?)

1880-ndate ja 1930-ndate aastate materjali võrdlus näitab, et sugupoole-tunnus on soome vellerismides tugevnemas.

Kui vaadata rühmi 1–4 ning 7–8 üheskoos, siis võib öelda, et meesütlejail on positiivne

korrelatsioon struktuuritüübiga repliik + *ütles...* + objekt, naisütlejail struktuuritüübiga repliik + *ütles...* + *kui...* Ka Rootsis on *kui*-osisega vellerismides väga tüüpiliselt naissoost ütleja. Rootsi uurija **Gustav Cederschiöld** arvab, et kõige rägimad hullused on vellerismides pandud naistegelaste suhu seetõttu, et vellerismid on valdavalt meeste looming.

Järviö-Nieminen leiab, et sooliselt markeeritud ütlejaga vellerismides on rida tüüpilisi motiive:

- 1) millegi nägemine;
- 2) kuhugi kukkumine;
- 3) sündimine;
- 4) suremine;
- 5) seksuaaltoimingud;
- 6) ekskrementaaltoimingud.

Kui vaadata mees- ja naistegelaste jagunemist nende põhimotiivide vahel (ja võtta iga motiivi juures mees- ja naistegelaste summaks 100%), siis naisütlejate favoriitmotiivid on sündimine (58%), seks (46%) ja väljaheitid (41%), meestel nägemine (84%), kukkumine (79%) ja suremine (65%), kusjuures suremismotiividest u. 40% moodustavad kergendusohked oma naise surma puhul. Kõigist motiividest tervikuna on seksmotiivid kõige produktiivsemad, väljaheitemotiivid 2. kohal. Kuna need on teemad, mille juures koguvad on oletatavalt eriti tugevasti harrastanud enesetsensuuri, siis võiks nende objektiivne osakaal vellerismitraditsioonis olla vist veelgi suurem.

★ **Loomad, kurat, elutud ütlejad** (rühmad 11–13)

Neis rühmades on samuti eelistatud struktuurid repliik + *ütles...* + *kui...* ja repliik + *ütles...* + objekt, ehk seetõttu, et nad on tihti pärit narratiividest ja narratiivides tõepoolest juhtuvad sündmused ja tekivad olukorrad.

Kurat on soome vellerismides ütlejana taandunud perioodil 1880-ndaist 1930-ndateni 30% kandist 16% kanti, ehk siis eelkõige seetõttu, et taandunud on rumala kuradi jututraditsioon ise. Rootsis on kuradi-vellerismid tervikuna märksa produktiivsemad kui Soomes.

Elutuul ütlejail on korrelatsioon daativi-malliga, nende repliikide ümber situatsiooni eriti sageli ei ole.

3. 1880-ndate ja 1930-ndate aastate vellerismistruktuuride ja ütlejakujude võrdlus

Kõigepealt on asjaomase 50 aasta jooksul toimunud ilmne nivelleerumisprotsess nii vellerismide vormitüüpide kui ka ütlejakujude plaanis.

Nii vormitüüpide lõikes:

★ Vorm repliik + *ütles...* + *kui...* on üldiselt tugevnenud. Ainult elukutse-vellersimides on see veidi vähenenud, kuna on tekkinud rohkesti uusi vellerisme, mille huumor põhineb ametikeele sõnavaral ega vaja tuge värvikalt situatsioonilt.

★ Vorm repliik + *ütles...* + adressaat (st. nn. daativimall) on kasvanud, põhjuseks ilmselt vellerismiharrastuse tugevnemine Soome idaaladel.

★ Vorm repliik + *ütles...* + objekt on vastavalt vähenenud.

★ Lihtvorm repliik + *ütles...* on samuti tugevasti taandunud, sellegi põhjuseks on ehk vellerismide levikuala laienemine, kuna see mall on varem olnud omane just kitsalt läänepoolsele aladele.

Või ütlejate lõikes:

★ “Neutraalsete” ütlejate (eided, taadid, endised mehed jts.) osakaal on tõusnud, nimepidi nimetatavate ütlejate osakaal vastavalt vähenenud.

★ Paikkondlase-vellerismid on samuti vähenenud, kuna naabrite eripära naljaainena on tervikuna vähenenud.

★ Elukutse järgi nimetatavate ütlejate sagedus on suurenenud, kuna elukutse-identiteet on üldse pääsnud domineerivaks, paikkonna-identiteet aga oma endise tähtsuse minetanud.

Tervikuna on vellerism Soomes vaatlusaluse poolsajandi jooksul üle maa kodunenud ja sellega seletuvad ka mitmed nihked nende struktuuritüüpide ja ütlejakujude sagedustes.

VIII. VELLERISMID JA MUUD ÜTLUSED

Vellerismi ja muude ütluste suhete plaanis võib eristada 4 alljuhtu:

- 1) vellerismid, kus repliigiks on vanasõna, kõnekäänd või tsitaat;
- 2) vellerismid, mille repliik on irdunud omaette vanasõnaks või kõnekäänuks;
- 3) sama motiiv esineb nii vellerismis kui vanasõnas (kõnekäänus);
- 4) vellerismid ja võrdlusvormilised naljasõnad (*vertaussutkaukset*).

1. Tsitaatvellerismid

1930-ndate aastate aines oli selliseid paarsada (u. 4% vellerismitüüpide koguhulgast). Enamik neist on vanasõnu tsiteerivad vellerismid. Rootsis näib vanasõnu kasutavate vellerismide osakaal olevat veelgi suurem kui Soomes ja nähtus on tuntud ka nt. Saksas.

Tuuakse 31 näidet [tsiteerin neist mõned sellised, mille vanasõna-osis või tsitaat üldse on ka eesti folklooris olemas], nt.:

Hyvä on toisen nahaasta leveetä reimiä leikkoja, sanoo suutari;

Silahkan se on, ko miähen tiällä pittää, sano trenki, ko keskellä tiät seisos;

Lahosaki puusa on usein vielä kova oksa, sano Heikkilän Niko-faari, ko kolomannen akan otti;

Oottavan onkeen kala tullee, sano Mikkola, kun keppisän kans rannassa seisoi;

Henki oli altis, sano Mäkelän ämmä, kun lehemä näläkhän kuoli (< Mt 26,41);

Viimnenen pari ulos, sano jätkä, kun möi ainuvat housunsa.

Suur osa tsitaatvellerismidest on repliik + *ütles...* + *kui...* -vormilised. Koomiline kontrast tekib vanasõna ja selle kasutamiskonteksti vahel: vanasõna on vellerismi alul ja see loob kuulajas teatud (väär)ootusi ja -kujutelmi. Kuusi koomikatüüpidest on tsitaatvellerismidele omane siis just ‘tõsine mõttelause äraspidise tegevuse põhjendusena’.

Osa seda tüüpi vellerisme ei raba küll mingi üllatuse ega absurdiga, vaid neis on tegu pigem mingite vanasõnade tegelike, tõsielus asetleidnud kasutamispuhkude mainimisega, kus ütleja isikul ei näigi olevat vellerismi kogumuljes mingit erilist osa. Selliseid vellerisme on Charles Speroni nimetanud “vääradeks vellerismideks”: üldtuntud vanasõnale on lisatud pelgalt viide kellelegi, kes on seda tarvitanud, ja see lisandus iseendast ei muuda vanasõna mõtet mingil olulisel määral. Soome vellerismides (nt. *Kuusiston isäntä*) võib teatava vanasõna ja kohapeal maineka isiku ühendamine aidata seda isikut portreerida, nii et vellerismide “vääradeks” kuulutamise peaks olema ettevaatlik.

Tuleb ette muidki erandjuhte — nt. kingsepa ütlus rihmalõikamise kohta: siin toimub vanasõnalise metafoori omamoodi bukvaliseerimine.

2. Repliik iseseisva vanasõna või kõnekäänuna

Tuuakse 10 näidet selle (võimaliku) arengutüübi kohta, sh.:

Ei se ole oikeeta lihaa, kun niin paljon annetaan [algelt mustlase-vellerism, sama motiiv esineb ka soome mustlasnaljandites];

Syö säästäen savea, pitkä on mailman sivu, sano sammakko pojilleen;

Ka kun kysyy ja ihte kyllä tietöö ja taitoo, sano kerjäläispoika pappii, ko hä lukusijoil oli [meil ja mujal ka pastorinaljandina].

Siin võib puhuti tegu olla lihtsalt üldtuntud vellerismi “puhttehnilise” lühenemisega (liiane osa jäetakse ütlemata).

Nagu nägime ja näeme, on folkloorides käibel samu motiive kord vanasõna-, kord vellerismivormis, kord naljandivormelitena jne., ja pole lihtne kindlaks teha, mis just oli kuskil algsem ja mis hilisem. On olemas repliik-naljasõnade (*repliikkisutkaus*) kategooria — need on vanasõna- või kõnekäänuvormilised ütlused, mis oma olemise poolest kangesti meenutavad vellerismi repliiki, kuid ütleja jm. võimalikud osad puuduvad, nt. *Kell on jo yks, eik oo vielä kukaa käyny.*

3. Motiivisamasused vellerismi ja muude ütluste vahel

Järviö-Nieminen ütleb selliste kohta ainult seda, et nad pärinevad enamasti Savost ja näitavad seega, et vellerismide kodunemine Ida-Soomes on toimunud aeglasemalt. [Rühma olemus tervikuna on loogiliselt hämar — kas siia on paigutatud need juhud, mille kohta pole söandatud oletada, kumbapidi areng on toimunud?]

Näiteid on üldse leitud 13, sh. juba eelmiseski sarjas nimetatud säästliku savisöömise ütlus, eespool juba tsiteeritud lutikaile lustitegemise ütlus jne.

4. Vellerismid ja *vertaussutkaukset*

Pentti Huovinen on oma seminaritöös öelnud, et võrdlussutkausk koosneb kolmest struktuuriosast:

- 1) kujutatav (võrreldav);
- 2) võrdluskonjunktsioon;
- 3) võrdluspilt (kujund).

[See on iseendast võrdluse kui sellise struktuuriskeem, kohatud ka muil autoreil, ei midagi spetsiifilisemat.]

Järviö-Nieminen mainib, et võrdlussutkausk ja vellerism näivad loomulaadilt mitmes mõttes sugulastena ja ta lootis nende vahel leida rohkesti paralleelvorme, kuid tulemus osutus üllatavalt kõhnaks — vaid 42 tüüpi ilmutasid selliseid paralleele. Kõik need 42 loetletakse näidetena ära, seejärel vaadatakse nelja tähtsamat neist detailsemalt.

A. Asjatu ootus

Siin vaadeldakse loomajutus AT 115 kohatava motiivi kaht redaktsiooni:

- 1) rebane ootab hobuse mokka küljest kukkuvat;
- 2) rebane ootab oina kellakotti küljest kukkuvat.

Juttudes on *hobusemoka*-redaktsiooni enim üles kirjutatud Savost, *oina*-redaktsiooni Edela-Soomest. Mainitakse hobusemoka-jutu kontaminatsioon jutuga AT 47, kus rebane takerdub hambaidpidi hobuse saba külge.

Oina-redaktsiooni vellerismivorm on samuti läänepoolne ja sellest on kaks alaredaktsiooni:

- a) repliigiga *Pienikin pitää, paksukin katkeaa*, mille põhilevilaks on Häme, ja
- b) repliigiga *Ei hooligi*, mille levilaks on Etelä-Pohjanmaa.

Oina-redaktsiooni võrdlus(sutkausk)vormid (vrd. meie *Ootab nagu rebane oina palle* jts.) on tuntud laial alal, eriti Põhja-Soomes, kuid kaardi järgi otsustades on Ida-Soomes nende esinemus vähene. *Hobusemoka*-redaktsioon jutus oli savoline ja ka võrdlusvorme (nt. *Odottaa kuin kettu hevonhuulen putoomista*) on samuti enam-vähem savolised. *Hobusemoka*-redaktsiooni vellerismivormi on vähe üles kirjutatud, see on *Pienikin pitää* -repliigiga ja ilmselt laen *oina*-redaktsioonist.

Järviö-Nieminen vaatleb asjatu ootuse motiivi juures ka **Aisopose** valmist lähtuvat rebase ja pihlamarjade motiivi (AT 39), sest Soomes on need kolm tõepoolest segunenud (jutt AT 39 ise pole Soomes kodunenud). Rebase ja marjade motiivi vellerismivormid on valdavalt idasoomelised ja repliigiks on valdavalt *Kibedad nad ongi*.

Kaart 11 (lk. 125) näitab *Pienikin pitää*-repliigi rohket esinemust just Hämes, sh. seostatult ka rebasega, ning Järviö-Nieminen arvab, et see oligi algselt idasoomeline vanasõna, mis võeti üle vastavaisse juttudesse ja kandus sealt muissegi vormidesse.

B. Kärbes tõrvas

Seda motiivi esindavad vellerismivormid on selgelt põhjasoomelised ja repliigiks on läbivalt *Pitäs lähteä*. Võrdlus *Tarttuu kuin kärpänen tervaän* on tuntud üldiselt laial alal, kuid mitte Hämes ega Edela-Soomes. Savos on käibel ainult võrdlusvorm.

Kagu-Soomes on see-eest väga üldine võrdlus *Nagu tääi tõrvas*, mis on, tõsi küll, tervikuna ülemaaline. Motiiv *kärbes tõrvas* pole ilmselt rootsi laen, ka soomerootslased ei tunne seda

kummaski vormis. Repliik *Pitäs lähteä* või *Lähdetään* esineb ka seoses mitmete muude tegelaste ja situatsioonidega.

C. Vasikajook

Näiteks vellerismivorm: *Kunhaa sinus on, sano entinen muija, kun vaskan juoman piälle kaato*;
võrdlusvorm: *Kunhan hänessä on kun entisen akan vasikanjuoma*.

Järviö-Nieminen arvates tõendab vasikajoogi-motiiv, et vellerismide loomine pole olnud Lääne-Soome jäägitu monopol.

Vasikajoogi-motiiv on puhtsoomeline, rootslased seda ei tunne, ja ta sünnikodu on põhjust otsida kuskilt Savost — nii võrdlus- kui ka vellerismivormis. Niisiis on selle vellerismi levikusuund Soomes olnud erandlik — ida poolt lääne poole.

Repliik *Kunhan sinussa on* esineb Pohjanmaal ka seoses muude tegelaste ja vedelikega, aga kaelakallamis-komponent säilib.

D. Konn ja äke

Selle motiivi põhivorm Soomes on võrdlus(sutkaus):

Kilijuu kuin sammakko äkehenpiikis

Viäntiä ku sammakolla äkhen alla, yks jättää, toinen ottaa

On pulassa kun sammakko karhin alla jts.

Need võrdlused on selgesti läänesoomelise levikuga. Vellerismivormis üleskirjutusi on ainult 2 ja need on jälle üllatuslikult idasoomelised.

Vellerism iseendast on rahvusvaheliselt tuntud, sh. Inglismaal, ning **Archer Taylori** andmeil pärit juba keskajast; repliigiks on siin *Palju isandaid*, nagu ka nt. Rootsis. Kuid soome mõlemas variandis on repliigiks *Kaikissa sitä ollaan ~ Kaikissa näissää ollaankin*, mille põhileiukohad on tüüpides “Pässi päätä leikattaessa” ja “Akka katiskassa”.

Siin on mõeldavad kaks seletusvõimalust:

- 1) keegi ühendas Ida-Soomes situatsiooni repliigiga, mis oli tuntud KA Ida-Soomes;
- 2) ehk siis on vellerism tulnud Soome erandlikult vara ja selle repliik hiljem asendatud kodusema ja tuttavamaga?

Järviö-Nieminen nendib veel, et kolm esimest motiivi äsja vaadelduist (asjatu ootus, kärbes tõrvas ja vasikajook) on õieti ainsad, kus saab rääkida vellerismivormi ja võrdlusvormi süstemaatilisemast paralleelsusest, ning küsib: miks siis sama motiiv ikka käibib mõlemas vormis?

Lõpuks vaadeldakse alapealkirjaväliselt veel üht motiivi — **sitasitikast, kes pea aiateiba vastu löi** (ja ütles seejuures *Monta tuimaa niitä saa* vm. asju).

Selle vellerismi komponente esineb rohkesti juba soome vanemais allikates. *Sitasitika*-motiiviga seonduvaid vormeleid on samuti mitu ja neil on ka kaunis selged lokaliseerimised:

- 1) *Monta tuimaa* -vormeli levikualaks on Häme ja Varsinais-Suomi;
- 2) *Ylpeys tämän teki* on samuti produktiivne sitika-repliik ja selle levilaks on Satakunta, Etelä-Pohjanmaa ja Häme;
- 3) *Kyllä kaksi yhden voittaa ~ yhden herra on* — see repliik on teistest sekundaarsem ja ta levilaks on Ylä-Satakunta ja etelä-Pohjanmaa;
- 4) *Kaikkiin käypä yhtyy* on veel üks repliik, kuid vähelevinud ja vist peamiselt idasoomeline.

Edasi on juttu sellest, et võrdlus(sutkaus)ed võivad olla kindla- või lödvavormilised: esimesel juhul pole võimalik komponente varieerida ega välja vahetada, teisel juhul on. Kindlavormilised vellerismid / võrdlused esindavad motiivikompleksides uuemat ainekihti, lödvavormilised vanemat. [Miks see just nii on, sellest ei saanud ma päris hästi aru.]

Uurijad on väitnud, et väljaspool Skandinaavia mõjuala, nt. Inglismaal ja Itaalias, on vellerismivormi ja võrdlusvormi vahe suhtelisem (nt. spetsiifiline ...*nagu ütles N* -vorm). Võrdlus on vormilt üldiselt elementaarsem kui vellerism ja võrdlused-naljasõnad võivad olla toimunud vellerismidele teesillutajatena.

XI. VELLERISMIDE KASUTAMINE

1. Kasutamissituatsioonid

Vanasõnade kasutamise mõte on toetuda n-ö sugupõlvede elutarkusele ja autoriteedile. Vellerismide kasutamise mõte on muus, didaktika ei tule siin arvesse.

Edasi tuuakse 31 näidet vellerismide kasutamisest konkreetseis situatsioonides: kes mis puhul kasutas, kui vana oli kasutaja, mida öelduga taotleti jne. — ning resümeeritakse umbes järgmiselt. Vellerisme võib kohata paljudes eri funktsioonides: küsimusena, vastusena, keeluna, soovitusena, lubadusena, andekspalumisenä, lohutusena jne.

Kasutamisevõimaluste paljusest hoolimata on põhieesmärk ikka üks: kergendada keskustelu huumorivälgatusega.

Teine ühisjoon vellerismide tarvitamisel on see, et nad on omamoodi lühendused või “kiirkirjamärgid”, mis suudavad korvata pikki seletusi ja põhjendusi.

Järviö-Nieminen meenutab siinkohal **Mathile Haini** kuulsat vanasõna-uurimust, kus analüüsitakse vanasõnade tegelikku tarvitamist tegeliku suhtlemise käigus. Näiteks: Minia ulatas ämmale leivaahju kriiskasid, et too need ahju paneks. Ämm polnud selle töö peale eriti osav ja teised naised soovitasid jätta see töö noorematele, aga minia vaidles vastu, kasutades vanasõna *Vana läheb ees*. Ämm jätkas seda motiivi pilkega: *Vana läheb ees, kui trepist alla läheb*, mis on viide vellerismile *Vana läheb ees, ütles Eulenspiegel, kui oma ema trepist alla lükkas*, ning tegi niimoodi minia moraliseerimiskatse naeruks.

On oluline vahe, kas tarvitatakse paljalt vanasõna vm. tsitaati või tarvitatakse seda vanasõna vm. tsitaati vellerismi koosseisus. Nagu juba eespool juttu oli, on mäss vanasõnade tõsimeelsuse vastu üks vellerismide funktsioone.

Nagu ütlushi üldse, nii ka vellerisme — ja ehk ERITI vellerisme — kuuleb ametlikes, jäikades situatsioonides harva. KA ilukirjanduses lähevad vellerismid tihti käiku siis, kui on vaja luua vaba ja vahetu keskustelu muljeid (tuuakse näide Aleksis Kivi “Seitsmest vennast”).

Fredrik Ström on rootsi vellerismide kasutamise kohta öelnud, et situatsioonid, kus mõnda aega on palju rahvast koos, on vellerismide jaoks soodne pinnas: pulmad, kihlused, talgud jne. — siin võib tekkida lausa võistlusi “velleristide” vahel. Strömi järgi on vellerismid omal ajal olnud poliitiliste loosungitegi funktsioonis. Järviö-Nieminen mõonab, et nüüd, raadio ja ajalehtede ajastul on see mõnevõrra teisiti, kuid vellerisme kohtab ka lehtedes ja eriti reklaamis.

2. Traditsioonikandjad

Järviö-Nieminen ütleb, et tema vaatluse põhjal on vellerismid ennekõike noorte inimeste □anr: nende kõnepruuk on tihti naljatav ja lõõpiv ning vellerismid on selletarvis hea vahend.

Vellerismide kasutamine sõltub muidugi ka konkreetse inimese loomulaadist: vilgas ja rõõmus inimene kasutab vellerisme meelsasti. (Minna Canthi “Murdvarga” tegelane Hoppulainen näiteks on tõeline Samuel Welleri soome analoog.) Mainitud koosviibimistel võivad aga jäigadki kõnepruukijad lõõgastuda ja vellerisme ütelda. Kaardimängus käibivad vellerismid lausa terminitena.

Lammil oli juhte, kus autorile keelduti ütlema vellerisme, kuna need “ei sobinud naisterahva kuuldes”. Seega ja veelkord: vellerismid on olnud ja on eelkõige meeste poolt harrastatav retoorikavorm.

X. VELLERISMIDE ÜLDISED ARENGUJÄRGUD SOOMES

Siin tehakse eelnevast kokkuvõtteid umbes järgmiste teeside kaupa.

★ Vellerismid on tulnud Soome Rootsist. Juba 1600-ndate aastate kirjapanekuis on jälgi vellerismide tundmisest Lääne-Soomes. Suur-Savos olid vellerismid 1700-ndail aastail haruldased

ja Karjalasse jõuavad esimesed neist ehk 19. saj. alul. Vellerismide olulisem ekspansioon Soomes algas alles 19. sajandi teisel poolel.

★ Vellerismide varasemaid kihistusi on olnud looma- ja kuradi-vellerismid, uuemas aines on nende osakaal vähenenud. Pärinimeliste ütlejatega vellerismid on muude seas üks nooremaid ainekihte. Vellerismide invasiooni käigus on suur roll olnud favoriitsetel üksustel, mis on ühtlasi olnud malliloova tähtsusega.

Naljatavad võrdlused on paljudel puhkudel soodustanud vellerismide kodunemist uutal aladel. Kui vellerismidel on mõne paikkonna traditsioonis juba n-ö. jalg maas, algab improviseeriv, kontamineeriv ja analoogiaid otsiv tootmisjärk.

★ Ilmneb huvitavaid seaduspärasusi vellerismide struktuuritüüpide ja tegelaste-ütlejate vahel: naistegelased ütlevad eriti *kui*-jätkulisi vellerisme, meestegelased seevastu objektijätkulisi jne. Hämes ja Edela-Soomes on juba murdekeelest tingituna rohkesti partitiivvormidega vellerisme, millele mujal vastab tihti adressaadiga (datiivne) vorm.

1930-ndate aastate materjalil ilmneb 1880-ndate omaga võrreldes selgeid muutusi:

kõrvallausetega vormid on sagenenud;

lihtstruktuurid (repliik + *ütles...*) on vähenenud;

kerjaste, pimedate, vigaste pilkamine on vähenenud;

tegelase-ütleja elukutse saab ta päritolupaigast tähtsamaks identifikaatoriks.

Lääne-Soomes domineerib eriti pilge liigse hooplemise aadressil, Ida-Soomes mugandumishuumor.

★ Vellerism asub traditsioonis naljandi ja võrdluse-naljasõna naabruses.

Traditsiooni kannavad valdavalt nooremad mehed.

Vellerismi üks funktsioone kommunikatsioonis on kõne lühendamine, pikkade seletuste vältimine.

★ Lääne- ja Ida-Soome vellerismitraditsiooni intensiivsus on aja jooksul ühtlustunud. Vellerismide osakaal ütlusfolklooris võib edaspidigi kasvada.

★ Vellerism näitab ehk üldisemaltki, kuidas uus nähtus maale tuleb ja endale eluruumi rajab: invasioon toimub pika aja jooksul, maakond maakonna järel.

Vellerism on ses mõttes uurijale hea polügon, kuna ta on noor ja ta arengutrendid pole peidetud n-ö. muinashämarikku.

Raamatu lõpus asuvad veel lisaosad:

- 1) u. 100 lk. empiirilise materjali loendit;
- 2) sugulastüüpide vaheliste võrdluste registrid;
- 3) allikaviited;
- 4) Soome kihelkondade loend;
- 5) vellerismide saatjate loend;
- 6) kirjanduse nimestik.